

ישראל צינברג כפובליציסט וכאיש ציבור *

פעולתו הספרותית של ישראל צינברג (1873—1939) התנהלה בשני תחומים: מחקרים בתולדות ספרותו של העם היהודי ומאמרים פובליציסטיים בעיתונות הפריז-דית והיומית. החוקר את תולדות הספרות בישראל עוסק ממילא גם בתולדותיו של עם ישראל. ניתן איפוא לומר, שצינברג היה היסטוריון יהודי; אולם כהיסטוריון עסק לא רק בקדמוניות ישראל, בקורות ימים עברו, אלא היה נותן דעתו לא במעט גם על ענייני דיומא בחיי עם ישראל. לא היתה אצלו חציצה בין חיי-עולם לבין חיי-שעה, על-כן מתבהרת עמדתו הפובליציסטית של צינברג, מתוך גישתו ההיסטוריוסופית והסוציוסופית.

א

בתחילת שנות התשעים של המאה הי"ט, כשגמר את חוק לימודיו בגימנסיה רוסית, יצא צינברג לאוניברסיטאות שבמערב אירופה¹. הוא למד כימיה בקארלסרוה שבגרמניה ולאחר מכן פילוסופיה בבאזל, שם קיבל תואר דוקטור. זמן-מה עבד במעבדה לכימיה בבית-חרושת בגרמניה והשתלם במקצועו הלכה למעשה. בשנים אלה נתגבשו השקפותיו ודעותיו של צינברג וזמן-מה נמשך אחר המרכסיום, ובו החזיק גם בשובו לרוסיה בשנת 1898. הוא השתקע בפטרבורג ונתמנה מנהל המעבדה לכימיה בבית-חרושת הגדול ליציקת מתכת של פוטילוב, שם עבד ברציפות כארבעים שנה ורכש לו עמדה נכבדה כמומחה ממדריגה ראשונה. משנת 1901 נעשה כתב קבוע ב-*Восход* (השבועון והירחון). בשבועון הועמד לרשותו המדור "סקירת העיתונות היהודית" (*Обзор еврейской печати*) ובו היה כותב על נושאים אקטואליים.

במאמרו "מוצאו של שיילוק"², שנדפס בשנת 1901, החזיק צינברג בהשקפה המרכסיסטית ודיבר על קארל מרקס כעל מלומד והוגה-דעות גדול, "אשר חולל מהפכה גמורה בהשקפה הפילוסופית-חברתית ובכל הבנת מהלכם של חיי החברה האנושית וקבע את חוקי-היסוד של האבולוציה הכלכלית"³. ובהתאימו את התפיסה המרכסיסטית אל החיים היהודיים כתב צינברג, כי —

בזמן הזה הגיעו מיטב המוחות לכלל הכרה, כי שאלת היהודים היא פחות מכל

* מאמר זה מושתת על הרצאה שנשאתי בערב-עיון, שנערך ב-21 במארס 1973 באוניברסיטת העברית בירושלים, במלאת מאה שנה להולדתו של ישראל צינברג.

1 על ישראל צינברג ראה: יהודה סלוצקי, ישראל צינברג — איש ויצירתו. מבוא לספר: ישראל צינברג, "תולדות ספרות ישראל", כרך שביעי, תל-אביב, 1971, עמ' 6—14.

2 *Происхождение Шейлока, Восход, 1901, книга 7, с. 69—83; книга 8, с. 57—73.*

3 שם, כרך 7, עמ' 72.

שאלה דתית, גם לא שאלה לאומית, אלא כלכלית, סוציאלית [...] ובמישור הסוציאלי יש לפתור את השאלה היהודית.⁴

אולם בתפיסה זו לא החזיק צינברג זמן רב; רמז לשינוי שהתרחש בגישתו אל השאלה היהודית ניתן למצוא כבר בסוף המאמר, שבו מדובר על שיילוק כעל פרי תנאי החיים היהודיים בימי-הביניים. בדברי הסיכום למאמר מותח צינברג ביקורת על המשכילים מבני עמנו, המגמיכים את קומתם הלאומית ומתרפסים בפני הגוים, במקום להאשים את הגוים עצמם, על שיצרו את התנאים לצמיחתן של דמויות כשיילוק.

בדמותו של שיילוק [אומר צינברג] הראה לנו שיקספיר, בלי משים, את הכיוון, שלשם דחפו התנאים החיצוניים את היהודים. מן הדרמה של שיקספיר נמצאו למדים, שאין לנו להתבייש בעברנו, ואין לנו למלמל תוך רכות-לבב בדבר סלחנות על הסרונותינו ולבקש להוכיח בכל האופנים, שאין אנחנו כה גרועים, כפי שחושבים עלינו. נהפוך הוא: בקומה זקופה ובראש מורם הננו רשאים להכריז בפני החברה האירופית ולומר — "אפילו רבו מומינו ללא גבול, הרי באשמתכם של כם בא לנו הדבר!" נדבקנו מחטאותיכם של כם. ומאחר שנתנסינו נסיונות כה קשים באסכולה שלכם בימי-הביניים, ואף על פי כן לא איבדנו את צלם-האדם, לא נעשינו גרועים מאחרים, — הרי יכולים אנו בהחלט להתגאות בכך. מגוחכות בעינינו קובלנותיכם על רמתה המוסרית הנמוכה, כביכול, של היהדות, על "היצרים התגרניים" של היהודים. הלא אתם החדרתם בנו את היצרים הללו; היהודים רק סיגלו לעצמם את המוסריות של העמים הסובבים אותם; היהודים אינם אלא תוצר של אותו אי-צדק סוציאלי, שעליו מושתתת עד עתה החברה האירופית, ושממנו סובלים היהודים יותר מכולם.⁵

אמנם, בתחילת המאמר משתית צינברג את דעתו על מרכז וטוען, כי שאלת היהודים אינה דתית ואינה לאומית, אך בסופו מתגלה הוא כיהודי בעל רגש עמוק ובעל כבוד יהודי-לאומי, המשיב מלחמה שערה לשונאי ישראל ונלחם במגמות ההתבוללות של חוגי המשכילים היהודים. גם במאמרים מאוחרים יותר דחה צינברג מכל וכל את הדעה, שהיתה רווחת בציבוריות הרוסית (לא רק בקרב שונאי ישראל ריאקציוניים אלא גם בקרב הליברלים והסוציאליסטים), ושלה נתפסו גם משכילים יהודים ליברלים ורדיקלים, כי היהודים שונים מעמים אחרים ברוסיה בכך, שהם תגרנים וסרסורים המנותקים מעבודה ועיקר פרנסתם על ניצול הזולת. רוב יהודי רוסיה, טען צינברג, הם עמלים המתפרנסים בדוחק מעבודה גופנית מפרכת ואינם מנצלים איש. יחסו החיובי של צינברג אל הלאומיות היהודית בא לידי ביטוי ביתר שאת במאמרו "הספרות הווארגונית וקהל קוראיה", שנדפס בשנת 1903.⁶ במאמר זה מורגשת

4 שם, שם, עמ' 71.

5 שם, כרך 8, עמ' 72—73.

6 Жаргонная литература и ее читатели. *Восход*, 1903, книга 3, с. 45—71; 6

.книга 4, с. 35—55.

התרחקותו של צינברג מן התפיסה המרכזיסטית ומודגשת בו השפעתה של תורת ה"נארודניקים". ביחוד הוא מרבה להסתמך על מבקר הספרות והוגה-הדעות ניקולאי מיכאילובסקי (1842—1904) והבלטריסט גליב אוספנסקי (1840—1902) — שניהם נציגים בולטים של הסוציאליזם הרוסי העממי. אסכולה זו העמידה במרכז שיטתה את האדם, נושא רעיון השחרור של החברה האנושית, ולא את התהליכים הכלכליים וכוחות הייצור. את תורתם של ה"נארודניקים" הרוסיים התאים צינברג לחיים היהודיים, ובמאמריו הירבה לדבר על חובתה של האינטליגנציה היהודית לשרת את עמה שלה, ולא כדרך אותם יהודים מן המחצית השנייה של המאה ה"ט, שהצטרפו לתנועה המהפכנית הרוסית ו"הלכו אל העם", כלומר אל האיכרים הרוסיים. מכאן גם הערכתו הרבה של צינברג לאהרן שמואל ליברמן, אשר בביטאונו הסוציאליסטי "האמת" נבדל מן המהפכנים היהודים בני דורו, שפעלו בתנועה הרוסית והתנכרו לעמם. צינברג אומר, כי ליברמן וחבריו לדעה, שהיכו שורשים עמוקים בעמם ובמורשתו התרבותית, לא יכלו ללכת בדרכם של יהודים מהפכנים אלה.⁷

מגישתו זו של צינברג נבע גם יחסו אל שפת יידיש. הוא מתח ביקורת חריפה על המשכילים היהודים, על שהם בזים לשפת ההמונים היהודים ומזלזלים בה, ואף טוענים, שהיהודים אינם אומה, מפני שחסרים להם סימני היכר לאומיים. מאותה סיבה הסתייג צינברג גם מן הציונים על יחסם השלילי ליידיש ודחה את החשש, שיידיש תדחוק את רגליה של הלשון העברית.

לחשש [כזה... טען צינברג] אין יסוד כלל [...]. בהיסטוריה של העם היהודי, בת ארבעת אלפים שנה, הלשון הלאומית שלו האריכה ימים אחרי ז'ארגונים אחדים: אותה לא סיכן אפילו ה"ז'ארגון" הארמי, אף על פי שבלשון זו כתוב הספר המקודש ביותר על-ידי היהודים אחרי התנ"ך — התלמוד [...].⁸ אין חולק על כך [סובר עוד צינברג], כי שפת התנ"ך צריכה להיות יקרה לכל יהודי. ולא משום שהיא "לשון הקודש", אלא משום שבה נוצרו מיטב אוצרותיה של תרבותנו הלאומית; בשפה זו התגבש ה"אני" הלאומי שלנו, ומעולם לא ניתק עמנו את הקשר ההדוק שלנו עם שפה זו [...]. לכן איננו יכולים ואיננו צריכים להיפרד מלשון זו שהיא חלק אורגני מן האינדיבידואליות הלאומית שלנו, ה"אני" שלנו. אולם הלשון העברית בכל זאת איננה שפה חיה; תשע עשיריות מן העם אינם מבינים אותה ומדברים בז'ארגון [...].⁹

את יהדות רוסיה ראה צינברג, כמו שמעון דובנוב, מורו וידידו, כאומה בת שלוש שפות: עברית, יידיש ורוסית. עברית — שפת העבר ולשון האינטליגנציה חננכת ה"חדר" וה"שיבה"; יידיש — שפת ההמונים; רוסית — שפת האינטליגנציה היהודית חניכת בית-הספר הרוסי התיכון והגבוה.

צינברג עצמו השתייך לחוגי האינטליגנציה היהודית-רוסית, שהתרכזה סביב "חברת מפיצי השכלה" וכתב-העת היהודי-הרוסי *Восход*. הוא השתתף באופן פעיל

7 עיי': Первые социалистические органы в еврейской литературе. *Пережитое*, 1909, том 1, с. 233—263

8 *Восход*, 1903, книга 4, с. 48

9 שם, עמ' 47.

בעבודתה של "החברה ההיסטורית-אתנוגרפית", שפעלה בפטרבורג, ובימי המהפכה הרוסית הראשונה (1905—1906) החל בפעילות ציבורית מעשית, והתקרב ל"ידישע פֿאָלקס־פארטיי" — "מפלגת העם היהודית". המפלגה דרשה ליהודים שוויון-זכויות אזרחי ואוטונומיה לאומית, שאת בסיסה יהיו הקהילות, שיאורגנו על יסודות דמוקרטיים ויתאחדו בברית של קהילות. אוטונומיה זו היתה צריכה להבטיח את קיומו של בית ספר יהודי, ששפת ההוראה בו תיקבע לפי רצון ההורים. מספר חבריה של המפלגה היה מצומצם, אך בין פעיליה היו אישים בולטים ובתוכם צינברג, שהתרכזו בהפצת רעיונותיה בעיתונות.

משנתגברה הריאקציה, שסימנה הבולט היה פיזור ה"דומה" הממלכתית השנייה ב־3 ביוני 1907, נפסקה הפעולה הציבורית-פוליטית הגלויה, והעשייה התמקדה בעיקר במישור התרבותי. צינברג, בדומה לאחרים מבני חוגו, נקט אז בשאלת השפות עמדה קיצונית יותר. במקום לדבר על שלוש לשונות של יהדות רוסיה, הודגש עתה ערכן של השפות היהודיות: העברית שמרה על מקומה כשפת העבר, לשון המסורת הלאומית וההיסטוריה היהודית; ואילו לשון יידיש לא נחשבה עוד לשפת ההמונים בלבד, אלא הועלתה התביעה לטפחה ולהפכה ללשון הדיבור והכתיבה גם של האינטליגנציה היהודית, תוך כדי דחיקה של השפה הרוסית מחיי היהודים. ברוח זו יזמו דובנוב ובני חוגו, ובתוכם גם צינברג, הוצאה לאור של כתב-עת בידיש שלא נועד להמון הפשוט, אלא למשכילים ולמשכילים-למחצה. באביב 1912 החל להופיע בפטרבורג ירחון בשם "די אידישע וועלט" ובסוף השנה קיבל עליו המו"ל ב' קלצקין להוציאו בוילנה, עיר שהתאימה יותר מפטרבורג כמקום הופעתו של הירחון. עריכת הירחון נמסרה לידי הסופר הצעיר שמואל ניגר. עם זאת קיבלה עליה הקבוצה הפטרבורגית את ההשגחה על כיוונו הציבורי של כתב-העת והמשיכה להשתתף בו. למרות שצינברג לא היה ציוני, הוא התייחס לתנועה הציונית בכבוד ובהוקרה, אם גם בביקורת, וזאת משום שלא ראה בה דרך לפתרון השאלה היהודית. ב"ווסחוד" (השבועון) 1903 כתב:

הרעיון של תחיית המולדת העתיקה והפיכתה לערש ישראל החדש שקם לתחייה — הוא אידיאל העתיד הרחוק, אידיאל העשוי לשמש רק סמל, רק כוכב מדריך, המאיר את דרך החיים הקשה [...]. אולם החיים הריאליים והזועמים קוראים לעבודה ריאלית; גלי היגון העממי מתרוממים מעלה מעלה, ואין לנו להתמסר לאשליות. אין לנו להרדים את עצמנו בהזיה כוזבת, כאילו בהגירה — תשועת ישראל. ההגירה, ודווקא לארצות תרבותיות ובעלות תעשייה מפותחת, יכולה להקטין במידה מסויימת את גידול האוכלוסיה היהודית בתחום-המושב, אולם הבעיה ה"ארורה" עצמה חייבת להיפתר פה, במקום זה, בעמק הבכא. מוצא אחר אין¹⁰.

ב

במאמרים פובליציסטיים ובסקירות ספרותיות דן צינברג ברבות מבעיות השעה: חינוך, תרבות, המאבק לזכויות אזרחיות, ענייני התנועה הציונית וכיוצא באלה. את

תפיסתו ההיסטוריוסופית היהודית, ששימשה לו גם קריטריון לדיון בבעיות השעה, ביאר צינברג במסה מקיפה בשם "שני זרמים בחיים היהודיים", שגדפסה בהמשכים בירחון "ווסחוד" בשנת 1905.¹¹ במסה זו הטעים, כי בחיים היהודיים ובמחשבת ישראל התחרו ביניהם, כבני פלוגתא לבכורה, שני זרמים בעלי מהות שונה: הזרם הדמוקרטי של "דת הרגש" מזה, והזרם האריסטוקרטי-אינטלקטואלי והרציונליזם היבש מזה, למשל: הלכה מול אגדה, הרמב"ם מול יהודה הלוי, הפילוסופים נגד אנשי הקבלה, שפינוזה מול שבתי צבי, ה"מתנגדים" מול החסידים ועוד. אולם שני הזרמים הללו, העוברים כחוט השני לאורך תולדות האומה היהודית, מצטלבים ומשתזרים לפעמים זה בזה.

בסקירה תרבותית-היסטורית זו ביקש צינברג לא רק להביץ את עברו של עמנו, אלא גם להבהיר את המציאות בהווה ואת "האידיאולוגיה של העתיד". בדרך זו הגיע לכלל מסקנה על צורך בסינתזה שבין השכל לרגש. בגישה זו ניכרת השפעתם של הסופרים ה"נארודניקים", אף כי אין זה גורע ממקוריותה היהודית של תפיסתו, המעוגנת ביסודות עולמו הרוחני של עם ישראל. הסינתזה בתפיסתו של צינברג בין השכל ובין הרגש מזכירה במידה מסויימת את המושג שקבע בשעתו אלכסנדר הרצן — *сердечный ум*. כלומר — "שכל לבבי". ואין להתליפו בצירוף המקראי חכמת-לב או חכם-לב, שהרי מושג זה במקרא כוונתו אינה לתחום הרגש, אלא לשכל, ככתוב במשלי (ט"ז, כ"א): "לחכם-לב יקרא נבון".

מתוך גישה זו העביר צינברג תחת שבט הביקורת גם את המרכסיוס, שקודם לכן החזיק בו. הוא טען נגד המרכסיוסטים שמקרב האינטליגנציה היהודית, שבמקום ה"שולחן ערוך" הישן מקדשים הם את ה"קאטכיוס" המטריאליסטי החדש. אלה מלמדים את האדם היהודי העובד, טען צינברג, כי התהליך הארוך והכאוב של ההיסטוריה נמצא כולו בקשר סיבתי הדוק עם תנאי-החיים החומריים והכלכליים; תנאים אלה, והם בלבד, קובעים ומכריעים בהתפתחות האירועים ההיסטוריים העולמיים. בחזקת קריטריון עליון להערכת התופעות החברתיות מעלים הם את האינטרסים של המעמד, ולא של האדם ואישיותו. על כל העושר התרבותי-רוחני של האדם, על כל מה שנרכש בגאונותו ובעמלו של האדם, על כל היופי והפואזיה של החיים מסתכלים הם לא מנקודת ההשקפה של צרכי האדם וטובתו, אלא של המעמד וטובתו. את כל תופעות-החיים, את כל עולמו הרוחני העשיר של האדם מבקשים הם לדחוס לתוך "מיטת-סדום" של ההכרה המעמדית. אישיותו של הפרולטאר נמצאת, איפוא, מצומצמת ולחוצה, חד-צדדית וחד-גונית. לעומת תפיסה יבשה ודוגמטית זו, מעלה צינברג את השקפת ה"נארודניקים"; בהסתמכו על גליב אוספנסקי הוא טוען, כי מבלי לטשטש את הניגודים המעמדיים הקיימים ומבלי להשלים עם קיומם, יש להעלות את האדם בתור קריטריון. האינטרסים של האדם הם למעלה מן האינטרסים של מעמד כלשהו, שהרי האדם הוא האמת העליונה עלי אדמות; "הוא

Два течения в еврейской жизни; культурно-исторический очерк. *Восход*, 11. 1905, книга 9, с. 72—99; книга 10, с. 37—73; книга 11—12, с. 105—150

מאמר זה ראה אור גם כחוברת נפרדת בשנת 1906.

הקריטריון העליון בכל השאלות הסוציאליות, הלאומיות, הפוליטיות והתרבותיות"¹². עם זאת אין כוונתו של צינברג ליחיד סגולה, בעלי פריבילגיות, אלא לאדם בכלל; לפרט האנושי, לאדם נושא הרעיון של סולידריות אנושית, אחווה חברתית ואחוות עמים. על כן מדבר צינברג גם על "מאבקה של האישיות היהודית לקיומה האינדיבידואלי והלאומי"¹³. מתוך גישה זו, קשה היה לצינברג לעתים קרובות למצוא שפה משותפת עם נציגי המפלגות הסוציאליסטיות היהודיות, ועל כך כתב ב-23 בינואר 1914 אל שמואל ניגר, מי שישב אז בוויילנה וערך את הירחון "די אידישע וועלט":

חושבני, כי עמך ועם הדומים לך לא היה קשה לי לבוא לכלל-הבנה בבעיה החשובה של בית-הספר העממי. אולם עם נציגי הב.ונד[] היה הדבר קשה יותר. פשוט, משום שיש לנו מושגים שונים בנוגע לתרבות לאומית וערכה. הרי גם אני הלכתי זמן-מה בשנות נעורי אל בית-המדרש המרכזיסטי, עד שנוכחתי לדעת, שבאותו סידור חסרות תפילות חשובות ביותר [...] ¹⁴.

בשים לב להשקפת עולמו של צינברג, ברור איפוא שעם השתלטות המשטר הסובייטי לא יכול היה להמשיך עוד בפעולתו הציבורית ובכתיבתו הפובליציסטית, וכל מה שכתב מאז היו דברי עיון ומחקר. אך האווירה של פטרבורג היהודית, זו משכבר הימים, חסרה לצינברג, כפי שמתמע ממכתבו מן ה-22 בפברואר 1934 אל הסופר מ' אופאטושו בניו-יורק:

לאחר מהפיכת אוקטובר ירדה פטרבורג היהודית ממדרגתה התרבותית. בברית-המועצות צמחו מרכזים יהודיים חשובים בצורה ובנוסח אחר לגמרי [...]. מהאינטליגנציה היהודית הוותיקה לא נשאר כמעט שום דבר [...]. נשארתי עתה אחד המוהיקאנים האחרונים! אז, באותה פטרבורג, היתה לי תמיד במה משלי, מעליה הייתי משוחח עם קוראי הייתי כותב מדי שבוע את "סקירת העיתונות היהודית" שלי, כותב מאמרי ביקורת, מגיב על בעיות תרבות שונות. כל זה היה בעבר. היום כותב אני אך ורק על העבר שלנו, על התרבות שאבות-אבותינו הורישונו. אולם, מעשה-שטן, הנמה הפובליציסטית הישנה לא מתה כליל בקרבי. רוצה אני לעתים לדבר עם אנשים חיים, לא רק עם שרידים נושנים של הדורות שחלפו. ומשום-כך, כאשר אני מגיע למכתב-רעים, כשאני נוטל עט בידי לא לשם חכמת ישראל ולדורות הספרות, אלא פשוט כדי לשוחח עם איש-תרבות חי, רוצה אני רק לדבר ולדבר... ¹⁵.

תשעה חודשים אחרי כתיבת מכתבו זה אל אופאטושו פירסם צינברג מאמר בשבועון הוורשאי "ליטערארישע בלעטער" בשם "עם הפנים אל בעל הכשרון"¹⁶. צינברג

12 שם, כרך 11—12, עמ' 150.

13 שם, כרך 10, עמ' 53.

14 ישראל צינברג, "תולדות ספרות ישראל", כרך שביעי, תל-אביב, 1971, עמ' 177.

15 שם, עמ' 193—194.

16 ' צינברג (לענינגראד), מיטן פנים צום טאלאנט!, "ליטערארישע בלעטער", נומ' 47.

23 בנובמבר 1934, עמ' 777—778.

עצמו היה, כנראה, נרגש מאד מהעותו זו, וכך כתב הוא לאופאטושו ב-5 בדצמבר 1934 :

לפני כמה שבועות נזכרתי בשנותי הקודמות ובנוסח כתיבתי הישן, כאשר כתבתי כמעט כל שבוע רשימות ביקורתיות-פובליציסטיות על הספרות והתרבות היהודית. פירסמתי ב"ליטערארישע בלעטער" (גל' 47) מאמר פולמוסי — "מיטן פנים צום טאלאנט"¹⁷.

וכעבור שבוע, ב-12 בדצמבר, כתב לשמואל ניגר :

[...] כפי שידוע לך כתבתי בשנים עברו סקירות ביקורתיות-פובליציסטיות [...] ובכן העורק הפובליציסטי לא נעקר כליל מגופי ולא מכבר פירסמתי ב"ליטערארישע בלעטער" מאמר בשם "מיטן פנים צום טאלאנט". הרבה דברים לא הספקתי לבטא שם, מקווה אני שתינתן לי עוד הזדמנות לחזור לנושא זה¹⁸.

במאמרו ב"ליטערארישע בלעטער" התפלמס צינברג עם מאמרו של מ' קיטאי¹⁹, בעניין הבלדות של איציק מאנגר²⁰. צינברג הפריך את גישתו של קיטאי, שטען לרלאטיביות של ערכים רוחניים ואסתטיים, בקבעו כלל: "מה שהיום טריפה יכול מחר להיות כשר, וכן להיפך". עם זאת — העיר צינברג — בטוח קיטאי בביטחה גמורה בממשות הכלל הזה עד כדי כך, שהוא קובע ללא היסוס: "ואין דבר זה צריך ראייה". זה אינו "שינוי ערכין" של ראשית המאה, טוען צינברג, אלא "ביטול ערכין", שכן שורר עתה הלך-רוח של מבוכה ו"ערבוב התחומין". אנשים איבדו לחלוטין את האמונה בערכים כלשהם.

במכתבו אל ש' ניגר מ-12 בדצמבר 1934, שבו הודיע צינברג על פירסום מאמרו ב"ליטערארישע בלעטער", הוא העיר, בין השאר, כי הרבה דברים לא הספיק לבטא שם; עם זאת הביע את תקוותו, שתינתן לו עוד "הזדמנות לחזור לנושא זה"²¹. אולם הזדמנות כזאת כבר לא ניתנה לו וכעבור ארבע שנים (1938) נאסר ובשנת 1939 עבר מארצות החיים.

17 ישראל צינברג, "תולדות ספרות ישראל", כרך שביעי, תל-אביב, 1971, עמ' 195.

18 שם, עמ' 186—187.

19 מיכל קיטאי היה עיתונאי ופובליציסט מחוגי היידישיסטים השמאליים, שישב בריגה. אחר ההפיכה הפאשיסטית של קארל אולמאניס בלאטביה, ב-15 במאי 1934, עזב את ריגה ועבר לווארשה. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נמלט לבריית-המועצות ונשלח, יחד עם פליטים יהודים רבים אחרים, לסיביר. שם חי זמן מה בתנאים קשים ביותר וגווע בשל הרעב והקור.

20 מ. קיטאי, איציק מאנגערס פארטראג 'מיטן פנים צום טאלענט', "ליטערארישע בלעטער", נומ' 43, 26 באוקטובר 1934, עמ' 704.

21 ישראל צינברג, "תולדות ספרות ישראל", כרך שביעי, עמ' 187.